

İstanbul Hukuk Mecmuası Istanbul Law Review

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Sadri Maksudi Aarsal'ın Türkiye'de Genel Hukuk Teorisinin Kuramsal-Metodolojik Açından Gelişimine Katkıları

Sadri Maksudi Aarsal's Contributions to the Theoretical-Methodological Development of
the General Theory of Law in Türkiye

Mehman A. Damirli ¹

¹ Yakın Doğu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Lefkoşa, KKTC

Öz

Türk düşünce tarihinin önemli figürlerinden biri olan Türk-Tatar devlet adamı, dilci, tarihçi, hukukçu, sosyolog-milliyet teorisyeni, kendinden sonra son derece kapsamlı ve çok yönlü bir entelektüel miras bırakmış Sadri Maksudi Aarsal, düşünce ve yazı hayatının önemli bir bölümünü hukuk alanında bilimsel çalışmalara hasretmiş, pek çok kitap ve makale yazmıştır. Bu eserlerden biri de *Hukukun Umumî Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi)* başlıklı kitaptır. Diğer önemli yönlerinin yanı sıra kitapta genel hukuk teorisi bilim dalının kuramsal-metodolojik sorunları Türk hukuk literatüründe ilk kez ayrıntılı olarak incelenmiştir. Maalesef, şimdiye kadar yazarın bilimsel yaratıcılığının bu yönü, keza onun söz konusu alana katkıları müstakil bir araştırmanın konusu olmamıştır. Bu yüzden okurlara sunulan bu çalışma, gösterilen boşluğu doldurmaya yönelik bir katkı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada Sadri Maksudi Aarsal'ın genel hukuk teorisi bilim dalının konusu, metodu, amacı ve yakın bilim alanları (hukuk felsefesi ve sosyoloji) ile ilişkisi, hukuk eğitiminde önemi gibi kuramsal-metodolojik sorunlar üzerine görüşleri tetkik edilir, alana katkıları belirlenir. Düşünürün sözü edilen eseri, disiplinin entelektüel gelenekleri kontekstinde, kavramsal yaklaşım açısından, hem diyakronik hem de senkronik olarak ulusal ve yabancı muadilleriyle mukayeseli şekilde değerlendirilir, keza alanın sonraki gelişimine etkisi açısından onun önemi açıklanır.

Abstract

Sadri Maksudi Aarsal, one of the important figures in the history of Turkish thought, a Turkish-Tatar statesman, linguist, historian, jurist, sociologist-nationality theorist, left an extremely comprehensive and versatile intellectual legacy after him, devoted a significant part of his thought and writing life to scientific studies in the field of law and wrote many books and articles. One of these works is the book titled *General Fundamentals of Law (Positive Philosophy of Law)*. In addition to other important aspects, the book examines in detail the theoretical-methodological problems of the general theory of law for the first time in Turkish legal literature. Unfortunately, so far this aspect of the author's scientific creativity, as well as his contributions to the field in question, have not been the subject of independent research. Therefore, this study presented to the readers aims to make a contribution to filling the gap shown. In the research, Sadri Maksudi Aarsal's views on theoretical-methodological issues such as the subject, method, purpose of the general theory of law, its relationship with other close fields of science (philosophy of law and sociology), its importance in legal education are examined, and his contributions to the field are determined. The mentioned work of the thinker is evaluated in comparison with their national and foreign counterparts, both diachronically and synchronously, in the context of the intellectual traditions of the discipline and in terms of conceptual approach, as well as their importance in terms of its impact on the subsequent development of the field is explained.

Anahtar Kelimeler

Sadri Maksudi Aarsal • Hukukun umumî esasları (Hukukun pozitif felsefesi) • Genel hukuk teorisi • Onun konusu • Metodu ve amacı • Hukuk felsefesi • Sosyoloji • Hukuk eğitimi

“ Atıf | Citation: Damirli, MA, 'Sadri Maksudi Aarsal'ın Türkiye'de Genel Hukuk Teorisinin Kuramsal-Metodolojik Açından Gelişimine Katkıları' (2025) 83(2) İstanbul Hukuk Mecmuası–İstanbul Law Review 770. <https://doi.org/10.26650/mecmua.2025.83.2.0009>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Damirli, M. A.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Mehman A. Damirli mehman.damirli@neu.edu.tr

Keywords

Sadri Maksudi Arsal • General fundamentals of law (Positive philosophy of law) • General theory of law • Its subject • Method and purpose • Philosophy of law • Sociology • Legal education

Extended Summary

In the research, the views of Sadri Maksudi Arsal (1880-1957), one of the important figures in the history of Turkish thought, statesman, linguist, historian, jurist, sociologist-nationality theorist, on theoretical-methodological issues such as the subject, method, purpose of the general theory of law, its relationship with other close fields of science (philosophy of law and sociology), its importance in legal education are examined, and his contributions to the field are determined. The book titled *General Fundamentals of Law (Positive Philosophy of Law)* of the thinker is evaluated in comparison with their national and foreign counterparts, both diachronically and synchronously, in the context of the intellectual traditions of the discipline and in terms of conceptual approach, as well as their importance in terms of its impact on the subsequent development of the field is explained.

Based on the results achieved in this study, Sadri Maksudi Arsal's views on the theoretical-methodological problems of the general theory of law can be generally expressed as follows:

1. Although there are some contradictions or ambiguities in Sadri Maksudi Arsal's legal views, he generally put forward a positivist approach regarding the conceptual problems of the general theory of law. He particularly emphasizes that this discipline has a positive science character based on reality.
2. According to Arsal, unlike other branches of legal science that talk about a certain field of law, the subject of general theory of law consists of "all general principles and all legal institutions known in the field of law that are fundamental in the legal science".
3. As claimed by Arsal, like a positive branch of science, general theory of law also uses positive methods. Its main method is inductive.
4. Thinker explains the purpose of the general theory of law primarily from an educational perspective and particularly emphasizes its importance in legal education.
5. In accordance with Arsal, who sets out from the distinction between philosophy of law in the "narrow sense" (philosophy of law proper) and in the "broad sense" (it is a term that covers not one but several disciplines), general theory of law is a form of philosophy of law in the "broad sense", but "a positive form." Therefore, the author refers to this in the subtitle given to the work, calling it "positive philosophy of law." According to Sadri Maksudi, although philosophy of law in the "narrow sense" and general theory of law are very close in terms of subject matter, they are different in terms of research method, spirit and tendency.
6. Sadri Maksudi, who explains the close relationship between general law theory and sociology by the fact that both of them are connected to social life, emphasizes that despite such a close relationship, law, which is the science of the rules of social life, should not be confused with sociology, which is the science of the events of social life. Arsal objects to scholars who regard general legal theory as a sub-branch of sociology rather than a separate and independent branch of science. Nevertheless, general legal theory should use the methods and materials of sociology, and at the same time examine all issues within its subject, not exclusively from a legal perspective, but also from the perspective of social life and sociology.

The comparative analysis of Sadri Maksudi Arsal's work titled *General Fundamentals of Law (Positive Philosophy of Law)* allowed us to reach the following conclusions regarding its nature and character:

While the previous attempts, which were not so many, were presented only in the form of introductory lecture notes to law, Arsal, for the first time in the Turkish legal literature, made an effort to cover the field in a scientific manner and produced a study whose originality is beyond doubt. After this study, such a detailed approach to the theoretical-methodological problems of the field cannot be observed in any book published in Türkiye in this field. Important features of the book that should be noted are: its adequate methodological approach for the field; its distinctive way of dealing with the topics; its coverage of not only the Turkish legal system but also various legal systems in the world; its inclusion of some topics that are rarely encountered in today's equivalents in the Turkish literature on the field; its taking into consideration the current literature, foreign sources in various languages written in this field.

A comparison of Sadri Maksudi's *General Fundamentals of Law* in terms of the logical systematic structure of the discipline and the topics it covers, with works that can be considered world classics in the field at that time (for

example, Adolf Merkel's *Encyclopaedia of Law*, Frederick Pollock's *A First Book of Jurisprudence for Students of Common Law*, Josef Kohler's and Gustav Radbruch's books titled *Introduction to the Science of Law*), shows that the first one is not at all left behind from the last ones in terms of covering topics specific to general theory of law, and also reveals that it refrains from some negative features characteristic of the majority of introductory law books of that period (for example, a comprehensive summary of the branches of dogmatic law science, the distinction of the general part and the special part).

Sadri Maksudi's work *General Fundamentals of Law* is the first systematic and, in many respects, a successful attempt in this field in Türkiye. Therefore, the author of this work deserves to be called not only the representative, but also the first and important scientific researcher of general theory of law in Türkiye. Arsal's book, as an example, has made a great contribution to the development of the field and has had a great impact on subsequent studies and gave direction to them both in terms of approach to theoretical-methodological problems and in terms of systematics and elaboration of topics.

Giriş

Türk düşünce tarihinin önemli figürlerinden biri olan Türk-Tatar devlet adamı, düşünür, dilci, tarihçi, hukukçu, sosyolog-milliyet teorisyeni **Sadri Maksudi Arsal** (1880¹-1957) son derece kapsamlı ve çok yönlü bir entelektüel miras bırakmıştır. O, Türk dili, tarihi ve milliyetçiliğinin yanı sıra düşünce ve yazı hayatının önemli bir bölümünü hukuk alanında bilimsel çalışmalara hasretmiştir. 1925 yılından 1950 yılına dek Ankara Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi hukuk fakültelerinde Umumî Hukuk Tarihi, Türk Hukuk Tarihi, Hukukun Umumî Esasları ve Hukuk Felsefesi derslerini vermiş² ve aynı zamanda bu alanlarda pek çok kitap³ ve makale⁴ yazmıştır.

Bu eserlerden biri de 1937 yılında yayımlanan *Hukukun Umumî Esasları* (*Hukukun Pozitif Felsefesi*) başlıklı çalışmadır.⁵ Aslında bu kitap, iki ciltte yayınlanması öngörülen bir eserin ilk cildir. Bu cilt, giriş ve on bir fasıldan ibarettir. Kitabın giriş kısmı, "Hukukun umumî esasları" ilminin konusu, metodu, amacı ve diğer bilim alanları (hukuk felsefesi ve sosyoloji) ile ilişkisi gibi kuramsal-metodolojik sorunlar üzerine yazılmıştır. Maalesef, şimdiye kadar yazarın bilimsel yaratıcılığının bu yönü, keza onun söz konusu alana katkıları müstakil bir araştırmamanın konusu olmamıştır. Bu yüzden okurlara sunulan bu çalışma, gösterilen boşluğu doldurmaya yönelik bir katkı ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Sunulan metinde önce genel hukuk teorisinin kuramsal-metodolojik sorunlarına dair Sadri Maksudi Arsal'ın görüşleri tahlil edilecek, genel hukuk teorisi bilim dalının konusu, metodu, amacı ve diğer yakın bilim alanları (hukuk felsefesi ve sosyoloji) ile ilişkisi, hukuk eğitiminde önemi gibi kuramsal-metodolojik sorunlar üzerine yaklaşımı ortaya konulacaktır.

Sonra ise düşünürün sözü edilen eseri, disiplinin entelektüel gelenekleri kontekstinde, kavramsal yaklaşım bakımından değerlendirilecek, keza alanın sonraki gelişimine etkisi açısından onun önemi açık-

¹Yazarın bibliyografaları, keza bizzat kendisi farklı doğum seneleri göstermişler: 1878, 1879, 1980, 1982 ve 1983. Bu hususa dikkat çeken A. Birinci, bilim adamının emeklilik muamelesinin gerçekleştirildiği esnada ortaya çıkan gerçek doğum tarihinin Rumî 23 Temmuz 1296 ve uygun olarak Miladi 4 Ağustos 1880 olduğunu tesbit eder. Bkz. Ali Birinci, 'Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi'nin Hayat Hikayesi ve Eserleri' (2017) 75 İÜHFM (Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı) 76.

²Fethi Gedikli, 'Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal' (2012) 70(1) İÜHFM 401.

³Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Tarihi Dersleri* (2. Sene, Kader Matbaası 1926-1927); İdem, *Orta Asya Türk Devletleri* (Başvekâlet Basımevi 1934); İdem, *Hukuk Felsefesi Tarihi* (Ahlâk, Hukuk ve Devletin Mahiyet, Menşe ve Gayelerine Dair Mühim Felsefî Doktrin ve İlmî Nazariyelerin Hulâsa ve Tahlili) (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını 1945); İdem, *Hukuk Tarihi Dersleri* (Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı 1941) – bu eserin ikinci (İstanbul Üniversitesi Yayınları 1944) ve üçüncü (İstanbul Üniversitesi Yayınları 1948) baskılarında ismi *Umumî Hukuk Tarihi* olarak geçmektedir; İdem, *Türk Tarihi ve Hukuk* (İsmail Akgün Matbaası 1947).

⁴Sadri Maksudi Arsal, 'Teokratik Devlet ve Lâik Devlet' (1939) I Tanzimat 138-55; İdem, 'İngiliz Amme Hukukunun İnkişafı Safhaları' (1940) 6(1) İÜHFM 3-22; İdem, 'Hukuk İlmi ve Sosyoloji' (1943) 1(1) AÜHFM 20-34 ve (2007) 17 HFSA 60-72; İdem, 'Farabî'nin Hukuk Felsefesi' (1945) 10(3-4) İÜHFM 620-634.

⁵Sadri Maksudi Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (*Hukukun Pozitif Felsefesi*), 1. Cilt (Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, Recep Ulusoğlu Basımevi 1937).

lanacaktır. Bu bağlamda genel hukuk teorisinin kuramsal-metodolojik sorunlarına ilişkin Arsal'ın yaklaşımını hem diyakronik (artsüremli) hem de senkronik (eşsüremli) olarak ulusal ve yabancı muadilleriyle mukayese etmek gayet faydalı olacaktır. Böyle bir mukayese, Sadri Maksudi'nin görüşlerinin sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulmasında ve onların özgünlük derecesinin belirlenmesinde mühim bir araç rolü oynayabilir. En önemli sonucu ise görüşleri incelenen bilim insanının alana katkılarını daha net biçimde ortaya koymayı mümkün kılmasıdır.

I. “Hukukun Umumî Esasları” İlminin Konusu, Metodu ve Amacı

Öncelikle vurgulamak gerekir ki, yazar söz konusu bilim dalı için Fransızca “*théorie générale du droit*” isminin karşılığı olarak “*hukukun umumî esasları*” ismini tercih etmektedir.⁶ Diğer bir yazısında ise o, “hukukun umumî esasları”nın İngiliz-Amerikan geleneğindeki *theory of law* veya *jurisprudence* isimleri ile tanınan disiplinin aynısı olduğunu belirtmektedir.⁷

Arsal, “hukukun umumî esasları”nın ortaya çıkmasını bilimlerin son iki yüzyılda görülmemiş bir surette gelişimi, onların sayısının artması (Ortaçağ'da Roma hukuku ve kanonik hukuk gibi iki sahadan oluşan hukuk ilminin XX. yüzyılın 30'lu yıllarında sadece hukuk fakültelerinde okutulan bilim dallarının sayısı 15'i bulmaktaydı) ve bundan dolayı iş bölümünün uygulanması ve ihtisaslaşmanın geniş vüsat alması sebepleriyle açıklıyordu. Sonuçta bir tümün parçaları olan, hukuk biliminin muhtelif dallarındaki esas prensipleri birbirine bağlayan, bu prensipleri küll halinde (topluca) açıklayan, münferit ihtisas sahiplerinin dar olan ufuk ve görüş çerçevelerini genişleten bir bilime ihtiyaç duyulmuştur. “Hukukun umumî esasları” da bu ihtiyacı gidermek için, uzun bir oluşum süreci geçirdikten sonra XIX. yüzyılda bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır.⁸

Sadri Maksudi, “hukukun umumî esasları”nın konusunun en kısa şekilde “hukukun kendisi, hukuk ilminin umumî heyeti [tamamı]” olarak, daha geniş biçimde ise “hukuk ilminde esas olan bütün umumî prensiplerle hukuk sahasında malum olan bütün hukukî müesseseler” olarak belirtmektedir.⁹ “Hukukun umumî esasları”nın diğer hukuk bilimlerinden farkı, yazarın fikrinde, bu sonuncuların “hukukun muayyen bir sahada tecellisinden”, ilkinin ise “hukukun umumî heyetinden” söz etmesindedir.¹⁰ Yazar, bağımsız bir bilim dalı olarak “hukukun umumî esasları”nın mahiyetini açıklarken, sanki günümüzdeki hukuk başlangıcı kitaplarına eleştirel bakış açısıyla işaret ederek bu bilim dalının

muhtelif hukuk şubelerindeki [dallarındaki] bilgilerin bir hülâsasından veya hukukî esasların gelişi güzel dizilişinden ibaret olmayıp, türlü hukuk prensipleri arasındaki münasebetleri gösteren, bütün hukukî esasların âhenkli bir küll teşkil ettiğini izah eden, bir bilgiler manzumesi şeklini alması¹¹ gerektiğini vurgulamaktadır.

“Hukukun umumî esasları”nın uğraştığı başlıca meseleler daha ayrıntılı olarak yazar tarafından müellifine atıf yapılmadan ama tırnak işaretleri içinde şöyle sunulmaktadır:

⁶ibid 9.

⁷“... İngiliz [hukuk] fakültelerinin hepsinde *Theory of Law* veyahut *Jurisprudence* ismiyle hukukun umumî esasları okutulmaktadır”. Sadri Maksudi Arsal, “Hukuk İlmi ve Sosyoloji” (2007) 17 HFSA 66.

⁸Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 7-10.

⁹ibid 10.

¹⁰ibid.

¹¹ibid.

Hukuk mefhumu, hukuk ve hakların mahiyeti, nevileri, bunlara dair esaslar; hukukun içtimâî hayatta gerçekleşmesi şekilleri; hukuk kaideleriyle diğer içtimai hayat kaideleri arasında münasebet ve farklar, hukuk kaidelerinin şekilleri, zuhuru [ortaya çıkışı] ve bunlara dair esaslar; hukuk kaidelerinin istinat ettiği [dayandığı] yüksek prensiplere dair fikirler; hukukun tatbik sahası, câmia [toplum] ve devlet, câmia ve devletin sosyolojik ve hukukî mahiyeti, devletin vücudu [varlık] sebebi, vazifeleri, uzuvları ve bunlara dair esaslar; devlet ile hukuk arasındaki münasebet ve bu münasebetlere dair esaslar; devlet ve ferd, bunların arasındaki hukukî münasebet; hukukun inkişafı âmilleri ve bunlara dair esaslar ve fikirler...¹²

Eserin yapısı da yaklaşık olarak bu meseleler üzerinde inşa edilmiştir. Gün yüzü görmüş ilk ciltte yazar, ele aldığı konuları iki kısım, on bir fasılda ardışık olarak şöyle sıralamıştır: “Hukuk mefhumu”, “Objektif hukuk”, “Hukukî münasebet”, “Hükmi şahıslar”, “Hukukî münasebetlerin diğer unsurları”, “Hukukun tasnifi”, “Hukukî hâdiseler”, “Akitler”, “Kanunsuz hareketler”, “Ceza”, “Beşerî iradenin hürriyeti”. Yukarıda da zikredildiği gibi, kitabın ikinci cildi planlanmış ama maalesef (muhtemelen yazarın yeniden mebus seçilmediği ve öğretim üyeliğinden azledildiğinden dolayı) yayınlanmamıştır. Ama kitabın birinci cildinin sonunda “Basılmakta Olan İkinci Cildin Muhteviyatı” biçiminde konularının tam listesi verilmiştir. Dört kısım (3-6. kısımlar) ve on beş fasıldan (12-26. fasıllar) oluşacak ikinci cildin 3. kısmında “Hakların tasnifi, ferdi tabii haklar”, “Aile hakları”, “Ayni haklar”, “Manevi haklar”, “Akitlerden ve kanunsuz hareketlerden doğan haklar”, “İçtimai haklar”, “Siyasi haklar”, “Hakimiyet hakkı” (12-19. fasıllar); 4. kısmında “Hukukun inkişafında amiller” (20. fasıl); 5. kısmında “Mevzu objektif hukukun menbaları ve şekilleri”, “Kanunların tefsiri”, “Kanunların tedvini” (21-23. fasıllar); 6. kısmında “Hukuk ve devlet, camia, sosyoloji ilmi”, “Hukuk felsefesi tarihi”, “Objektif hukukun istinat ettiği hakiki esaslar. Adalet fikri” (24-26. fasıllar) konularının incelenmesi öngörülmüştü.¹³

Kitabın gerek yayımlanmış birinci gerekse de yayımlanması planlanan ikinci cildinin yukarıda verilmiş konular listesinden rahatlıkla görüleceği üzere, kitapta bahis konusu ağırlıklı olarak genel hukuk teorisinin araştırma alanına dahil olan konulardır. Bununla beraber, hukukun gelişimindeki amiller, hukuk ve toplum, sosyoloji ilmi gibi salt hukuk sosyolojisine giren konuların yanı sıra beşerî iradenin hürriyeti, adalet fikri, hukuk felsefesi tarihi gibi müstesna olarak hukuk felsefesine ait konular da yer almakta, aynı zamanda metin boyu sosyoloji ve felsefi arka plan da dikkat çekmektedir.

Felsefi meselelere gelince, Arsal, onlara kitabında yer verilmesini şöyle izah eder:

Hukuk ilminin dayandığı en yüksek esaslar ... bütün devirlerde bütün milletler tarafından hayat prensibi olarak kabul edilen esaslardır. “Hukukun umumî esasları” bütün beşeriyet içinde münteşir [yaygın] olan bu prensipleri bir şe’niyet [gerçeklik] olarak kabul etmeğe mecburdur. Hayır mefhumu, hayrın şerre üstünlüğü esası, içtimâî ahlâk ile hukukun dayandıkları adalet fikri, ahlâkî ve hukukî vazife mefhumunun istinat ettiği esas, beşerî iradenin hürriyeti gibi meseleler bu nevidendir. Hukukun umumî esasları ilmi bu yüksek ve ebedî esasları, müsbet ilim yollarile ve müsbet bir şekilde isbat etmek vazifesini üzerine alamaz. Hukukun umumî esasları ilminin müspet bir ilim olarak kalması için, bunların mevcudiyetini, beşeriyetin hayatındaki rollerini bir şe’niyet olarak kabul etmesi ve beşeriyet tarihindeki tecelli şekillerini göstermesi kâfidir.¹⁴

Sosyolojik yaklaşım ve unsurların varlığını yazarın kendisi şöyle açıklar: Hukukun umumî esasları ilmi kendi mevzularından

¹²ibid 10-11.

¹³ibid 223-24.

¹⁴ibid 13.

münhasıran hukuk bakımından bahsetmez. Bunları aynı zamanda içtimaî hayat ve sosyoloji bakımından da tetkik eder. Çünkü hukuk mücerret mefhum ve kaidelerden ibaret ise de, bu mefhum ve kaidelerin mevzuu olan şeyler, içtimaî hayatta tahakkuk eden şe'niyetlerdir.¹⁵

Bu yüzden hukukun umumî esasları hukukî müesseseleri hukukî noktai nazardan tarif etmekle kalmayıp, aynı zamanda bu müesseselerin sosyolojik menşe ve mahiyetini ve içtimaî rolünü de aydınlatmağa çalışır.¹⁶

Hiç şüphesiz, disiplinin bilimsel sorunlarının Sadri Maksudi tarafından sunulan çözümüne onun hukukî görüşlerinin etkisi de az olmamıştır. Genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse, yaratıcılığının sonraki yıllarında (*Hukuk Felsefesi Tarihi*'ni ortaya koyduğu dönemde) doğal hukuk doktrinini benimseyen Arsal, ilk hukuk çalışmalarında, keza *Hukukun Umumî Esasları*'nda henüz daha ziyade pozitivist bir hukukçu düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Bunun yanı sıra doğal hukuktan da tam ayrılmaz. Bir taraftan objektif hukuku, "muayyen bir devir ve muayyen bir camiada yaşayan şahısların malik oldukları hürriyetlerin hududunu tespit ve şahıslar arasındaki içtimaî münasebetleri tanzim eden, riayeti mecburî kaideler"¹⁸, sübjektif hukuku (hakkı), "objektif hukukça tanınmış, hududu, mevzuu, istimali şekil ve şartları gösterilmiş, istifadesi câmiaca temin edilmiş hürriyet"¹⁹ gibi tanımlayan Sadri Maksudi, diğer taraftan adaletten yana olduğunu gösteren, yani yukarıdaki fikirlerine taban tabana zıt fikirler söylemektedir:

Câmialarda gerek kanun yapanların, gerekse hüküm verenlerin en mühim kıtası adalet fikridir. Adaleti inkâra müstenit hiçbir hukuk sistemi görülmemiştir. Beşeriyet hangi tarzı hareketlerin adalete uygun olup hangilerinin adalete aykırı olduğunu tayin hususunda bazan yanılmıştır. Fakat kanun ve kazaî kararların her yerde her sahada adalete uygun olması gerekliliği hakkında beşeriyet hiç bir zaman yanılmamıştır. İnsanın hareketlerini adalete, iyiliğe uygun kılması lüzumuna dair fikir bütün milletlere ve bütün fertlere şamil umumî, cihanşümul ebedî bir fikirdir. Hukuk sistemlerinin tekâmülü, hayatta tatbik olunan hukukun, ideal hukukî adalet istikametinde inkişafından ve bu adalete gittikçe yaklaşmasından ibarettir.²⁰

Arsal'ın hukukî görüşlerinde, özellikle de *Hukukun Umumî Esaslarının* muhtelif kısımlarında yer alan bakışlarında birtakım çelişkilere veya bulanıklıklara rastlanılsa da²¹ o, genel olarak bahis konusu disiplinin bilimsel sorunlarına ilişkin pozitivist bir yaklaşım ortaya koymuştur.

¹⁵ibid 11.

¹⁶ibid 20.

¹⁷Sercan Gürler, 'Dilde, Fikirde, İşte Sadri Maksudi: Hukukun Umumî Esasları ve Hukuk Felsefesi Tarihi Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme' (2017) 75 İÜHFİM (Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı) 269.

¹⁸Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 30.

¹⁹ibid 36.

²⁰ibid 54.

²¹Sadri Maksudi'nin hukukî görüşlerine, öylece de bu görüşlerdeki çelişki ve bulanıklara dair daha ayrıntılı olarak bkz Gürler (n 17) 249 vd.

²²Analitik okulun yaratıcısı John Austin'in bakış açısından, belirli bir ülkenin hukukunu, onun şu veya bu kısmını ele alan hukuk ilmine (*Particular Jurisprudence*) karşılık olarak, görevi, çeşitli hukuk sistemlerinin temelinde duran kavramların incelenmesi olan genel hukuk bilimi (*General Jurisprudence*) mevcut olmalıdır. Bu disiplin, felsefi nitelikte olması nedeniyle pozitif hukuk felsefesi (*Philosophy of Positive Law*) adını da taşıyabilir. John Austin, *Lectures on Jurisprudence, or the Philosophy of Positive Law*, Robert Campbell (ed), in two vols (John Murray 1885). Alman hukukçu Adolf Merkel de genel hukuk teorisini (*Allgemeine Rechtslehre*) "pozitif hukuk bilimi" olarak tanımlamaktaydı. 1874'te yayımlanan *Hukuk Felsefesinin 'Pozitif' Hukukla ve Onun Genel Kısmıyla İlişkisi Üzerine* başlıklı makalesinde (Adolf Merkel, 'Über das Verhältnis der Rechtsphilosophie zur 'positiven' Rechtswissenschaft und zum allgemeinen Teil derselben' (1874) *Zeitschrift für das Privat- und Öffentliche Recht der*

John Austin (1790-1859) ve Adolf Merkel (1836-1896) gibi pozitivist hukuk görüşünü benimseyen bilim insanlarını²² takip ederek Sadri Maksudi Arsal, sözü edinen bilim dalının gerçekliğe dayanan pozitif bir bilim niteliğine sahip olduğunu özellikle vurguluyor:

Hukukun umumî esasları ilmi şe'nî [gerçek] ve müspet bir ilimdir. Bu ilim hukukun umumî prensiplerini tespit, hukukî mefhum ve müesseselerin mahiyetini izah ederken, daima şe'nî hadiselerle, mevzu hukuk sistemlerinde mevcut şe'nî hukukî malzemeye istinat eder. Bu ilmin mevzuu, milletlerin şe'nî hukuk sistemlerinde görülen veya şe'nî hayatlarında tatbik edilen hukukî kaidelerden çıkarılmış esaslardır.²³

Arsal'a göre, pozitif bir bilim dalı gibi “hukukun umumî esasları” da müspet metodlar kullanır. Bu bilim dalı muhakemelerinde, azimet [çıkış] noktası olarak daima tecrübe, müşahade ve şe'nî hadiselerden çıkarılmış hakikatleri kabul eder... Bu suretle ‘hukukun umumî esasları’ ilmi tamamen ba’dî (a postêri-ori), müsbet (pozitif) bir ilimdir. Metodu da istikrâî, indüktif’dir [yani tümevarımdır].²⁴

Yazar, metod bakımından da disiplinin sınırlarını belirtir. Ona göre, müspet bir disiplin gibi “hukukun umumî esasları” ilmi bazı hallerde “mahiyet yahut menşeyini müspet ilimler yolu ile izah mümkün olmayan esaslara kadar varabilir.” Başka bir deyişle, kendi konusuna dahil olan, nitelik ve varlığını müspet metodlarla ispat etmek mümkün olmayan bazı meseleler söz konusu olduğunda metafizik esaslara kadar gider. Bununla birlikte, bu metafizik esasları, bilimsel araştırma konusu olarak kabul etmez.²⁵

Sadri Maksudi, “hukukun umumî esasları” bilim dalının amacı

bir taraftan hukukun birbirine bağlı, âhenktar esaslardan ibaret olduğunu, hukukla beşerî câmiaların içtimaî hayatı ve fikrî, ahlâkî inkişafı arasında sıkı bir münasebet mevcut olduğunu ve aynı zamanda hukukun yüksek ahlâkî esaslara, sosyolojik prensiplere istinat ettiğini göstererek hukuk tahsil edenlere mevzu hukuk kaidelerini anlamayı kolaylaştırmak; diğer taraftan genç hukukçuları, hukuk kaidelerini ve mevzu hukuk ahkâmını geniş ve ilmî bir görüşle tahlile, içtimaî ve ahlâkî noktai nazardan tetkike alıştırarak hukukçularda ilmî muhakeme itiyadını [alışkanlığını] doğurmak ve hukuka nazarlarını yük-seltmek, ilmîleştirmek²⁶ diyerek bu disiplinin amacını öncelikle eğitimsel açıdan açıklamaktadır.

II. “Hukukun Umumî Esasları” İlminin Yakın Bilim Alanları (Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji) ile İlişkisi

Sadri Maksudi Arsal, “hukukun umumî esasları”nın, ona yakın teorik disiplinler olan hukuk felsefesi ve sosyolojiyle ilişkisini de inceler, aralarındaki sınır çizgilerini tespit eder.

Hukukun umumî esaslarının hukuk felsefesiyle ilişkisini ele alırken Arsal, “geniş mânada” hukuk felsefesi ve “dar mânada” hukuk felsefesi ayrımından yola çıkar. Bunlardan ilki (“geniş mânada hukuk felsefesi”) “hukukî mefhum ve müesseselerin mahiyet, menşe ve gayelerinden, mevzu hukuk sistemlerinin istinat ettiği

Gegenwart Bd. I: 1-10; Bd. XIV: 402-421) ve 1880’lerdeki – 1890’ların başındaki yazılarında genel hukuk teorisini bağımsız bir çalışma alanı olarak savunmuş, bu konuyu sistematik bir anlatım biçimine sokarak, bir pozitif hukuk felsefesi gibi hukuk felsefesinin anlayışını geliştirmiştir. Keza bkz Adolf Merkel, *Juristische Encyclopädie* (Guttentag 1885); Idem, ‘Elemente der allgemeinen Rechtslehre’ in *von Holzendorffs Encyclopädie der Rechtswissenschaft*, 5 Aufl. (1889) 1-44.

²³Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 11.

²⁴ibid 17.

²⁵ibid.

²⁶ibid 14.

umumî prensiplerden ve hukuku ıslah yollarından (hukuk siyasetinden) bahseden bütün yazı ve eserlere şamil”²⁷ olan ve bir değil, birkaç disiplini kapsayan bir tabirdir. *Hukuk Felsefesi Tarihi* eserinde de Sadri Maksudi, hukuk felsefesini bu anlamda açıklar ve konusunu aşağıdaki üç başlık altında tespit eder:

1. Hukukun umumî esaslarını izah,
2. Hukukun müstakbel inkişafı için lazım olan idealleri tespit,
3. Hukukî müessese ve hukukî telakkilerin inkişafına tesir icra etmiş olan hukukla ilgili fikir cereyanlarının tarihini tespit.²⁸

Demek ki “dar mânada” hukuk felsefesinin yanı sıra “hukukun umumî esasları” da bu “geniş mânada” hukuk felsefesinin bir şeklidir ama “pozitif bir şekli.”²⁹ Bundan dolayı yazar, onu “hukukun pozitif felsefesi” olarak da adlandırarak, esere verilen alt başlıkta buna işaret eder.

“Dar mânada hukuk felsefesi” (veyahut sadece hukuk felsefesi)nin konuları “metafizik mefhum ve esaslardır”. O, “şe’nî hukukî malzemeyi tetkikten yüksek esaslara doğru değil, tersine, yüksek esasları ve metafizik mefhumları tahlil ve tetkik yolu ile şe’nî hukuk mevzularına doğru yürür.”³⁰ Metodu ise *kablî* (a priori/önsel) ve *istidlâli* (dedüktif/tümdengelim)dir. Görüldüğü gibi burada söz konusu olan hukuk felsefesinin ta kendisidir.

“Dar mânada hukuk felsefesi” ile “hukukun umumî esasları” arasındaki ilişkilere gelince, Sadri Maksudi’ye göre, konu itibariyle bunlar çok yakın olsalar da araştırma metodu, ruhu ve temayülü bakımından farklıdırlar.³¹ Metodu istikrai (indüktif) olan, a posteriori hakikatlere dayanan müsbet (pozitif) bir ilim olan “hukukun umumî esasları”nın aksine hukuk felsefesi rasyonel ve *istidlâli* (dedüktif/tümdengelim) metodlar kullanmakla, *kablî* (a priori/önsel) esaslara ve hakikatlere dayanan metafizik nitelikli bir bilimdir.³² Elde ettiği esasların “şe’nî ve mevzu hukuk sistemlerinden doğan hayati esaslar” olduğu “hukukun umumî esasları”ndan farklı olarak “hukuk felsefesini alâkadar eden, tarihte ve bugün fiilen tatbik olunan şe’nî, mevzu hukuk sistemleri değil, zaman, mekân kaydından azade mücerret hukuktur”³³. “[H]ukukun içtimaî hayat kaideleri olduğunu hiç zaman unutmaya”yan “hukukun umumî esasları”nın aksine hukuk felsefesi “hukukî müesseselerin vücudu sebebi olan şe’nî, içtimaî hayat hadiseleriyle hemen hiç alâkadar olmaz.”³⁴

“Hukukun umumî esasları” ile sosyolojinin ortaklığını ve aynı zamanda yakın ilişkisini onların her ikisinin toplumsal yaşamla bağlı olması ile açıklayan Sadri Maksudi, hukuk ve toplumsal değişikliklerin alakasını olması gerektiği gibi belirtmiş, haklı olarak hukukun bir yönüyle toplumsal değişimin sonucu, diğer bir yönüyleyse toplumsal değişimin nedeni olabileceğini tespit etmiştir.³⁵ Böyle bir yakın ilişkinin olmasına rağmen, yazar, toplumsal yaşamın kurallarının bilimi olan hukuk ile toplumsal yaşamın olaylarının bilimi olan sosyolojinin karıştırılmaması gerektiğini vurgular. Arsal, “hukukun umumî esasları”nı ayrı ve bağımsız bir bilim dalı değil de sosyolojinin bir alt dalı kabul etmekte olan bilim adamlarına itiraz eder. Yazarın kanaatine, hukuk ve sosyoloji birbirinden büsbütün ayrı ve bağımsız bilimler olduğu için “hukukun umumî esasları”na ve hukukun esaslarını sosyolojik açıdan araştıran eserlere “hukukî sosyoloji” veya “hukuk

²⁷ibid 15.

²⁸Arsal, *Hukuk Felsefesi Tarihi* (n 3) 12.

²⁹Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 15.

³⁰ibid 17.

³¹ibid 16.

³²ibid 17.

³³ibid 20.

³⁴ibid.

³⁵ibid 24.

sosyolojisi” isimlerinin verilmesi doğru sayılamaz, zira bu isimler “hukukun umumî esasları”nın sosyolojinin bir şubesi olduğu fikrini telkin edebilecek mahiyettedirler.³⁶ Oysa “hukukun umumî esasları”nı sosyolojik bakımdan araştıran bilimin ismi, yazara göre, “sosyolojik hukuk olmak icabederdi”.³⁷ Bununla beraber, “hukukun umumî esasları”, sosyolojinin ileri sürdüğü esaslara layık oldukları önemi vermeli ve onun malzemelerini kullanmalı³⁸, aynı zamanda kendi konusuna dahil olan bütün meseleleri müstesna olarak hukukî açıdan değil, sosyal yaşam ve sosyoloji bakımından da incelemelidir.³⁹ Birkaç yıl sonra yazdığı “*Hukuk İlmi ve Sosyoloji*” başlıklı makalesinde ise Sadri Maksudi, sosyolojinin her şeyden önce bir tetkik metodu olduğunu, daha sonra toplumsal olgular hakkında çok zengin sosyolojik materyal üreten bilimsel bir varlık olduğunu vurgular ve hukuk ilminin sosyolojik metod ve malzemedan istifade etmek şartıyla bilimsel mahiyetini muhafaza edebileceği düşüncesini ortaya koyar⁴⁰.

III. Genel Hukuk Teorisinin Hukuk Eğitiminde Önemi

Arsal, genel hukuk teorisinin hukuk eğitiminde önemini hususi olarak vurguluyordu. Bu bağlamda hukuk eğitiminin amacına değinen Sadri Maksudi’nın, hukuku, bilimden uzak düşmüş bir “adliyecilik sanatı”, “adliyecilik kavaidi” telâkki eden bir tutuma dayanan, onu salt pozitif hukuka, kanun bilgisine indirgeyen hukuk eğitimini, “hukukçuluğu kanunculuktan ibaret telâkki eden fikirleri” eleştirmesi kayda değerdir. Yazara göre, “hukuk = ilimden ayrılmış kavaid ruhsuz vücut gibi cansızdır”, “hukuk ilmini bilmeyen hukuk kavaidini dahi kavramış değildir” ve bundan dolayı da hukuk fakültelerinde “hukuk = ilim hâkim olmalıdır.”⁴¹ Böyle bir nitelikten mahrum olan hukuk eğitiminin sonucu olarak sözün hakiki anlamında hukukçular değil, “ezberci kanuncular” yetiştirilebilir. Yazarın özgün deyimiyle:

Şu hakikati hiçbir zaman unutmamak lâzımdır ki, mevzu hukuk ahkâmını, bir memlekette mer’i kanunların hepsini veya bir kısmını ezbere bilen herhangi bir kanuncu hakikî manasıyla hukukçu değildir. Ancak hukuk ahkâmının istinat ettiği içtimaî ve ilmî esasları kavrayan ve izaha muktedir olan adam hukukçudur. Uzun müddet bir mahkemede çalışmış bir zabıt kâtibi, birçok kanunların ahkâmını [hükümlerini] tamamıyla benimsemiş olabilir. Fakat bildiği ahkâmın içtimaî, ahlâkî esaslarını kavramak için lâzım olan fıkır inkişafa malik değilse, yüksek tahsili ve yüksek hukukî terbiyesi yoksa, bu zabıt kâtibi kanunları bildiği halde, hukukçu sayılamaz. O, ancak kanuncudur. Yüksek manâda hukukçuları, ancak yüksek mektepler, yüksek Hukuk Fakülteleri yetiştirebilir. Hukuk Fakültelerinin vazifesi, ancak kanuncu hazırlamak değil, hukukun bütün ilmî esaslarını kavramış, her hukukî kaideyi ilmî bir surette izaha muktedir hukuk bilginleri yetiştirmektir.⁴²

³⁶ibid 25.

³⁷ibid 26.

³⁸ibid 24-25.

³⁹ibid 11.

⁴⁰Arsal, ‘Hukuk İlmi ve Sosyoloji’ (n 7) 71-72.

⁴¹ibid 60, 63-64.

⁴²Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 14-15.

Aynı amaç doğrultusunda da Arsal, “dünyanın bütün büyük hukuk fakültelerinde muhtelif şekil ve muhtelif isimler altında ‘Hukukun umumî esasları’ okutulmakta”⁴³ olduğunu zikrederek söz konusu disiplinin hukukçu yetiştirilmesinde önemli rol ve konumunu tespit eder. Disiplinin önemi aynı zamanda hukukçunun toplumda adaletin sağlanmasındaki rolü ile de açıklığa kavuşturulur:

Hukukçunun câmiada iki türlü rolü vardır: biri mevzu hukuk ahkâmının, meriyette bulunan kanunların doğru tatbik edilmesini temine çalışmak; ikincisi, hukukun ideal adalete yaklaşmasına ve âzamî içtimaî adalet istikametinde inkişaf etmesine hizmet etmektir. Çünkü hukukun en yüksek gayesi, câmia içinde, tahakkuku mümkün olan nispette içtimaî adaleti temindir. Bugün, hukuk çok inkişaf etmiş olmakla beraber, en mutemedin [medenileşmiş] milletlerde bile, mevzu hukukla bugünkü münevver beşeriyetin adalet telâkkileri arasındaki mesafe ortadan kalkmamıştır. Beşeriyetin azamî adalete doğru ilerlemesine bütün dünyanın idealist münevverleri çalışmaktadır. Bu sahada en çok hizmet edebilecek zümreler hukuk yaratan devlet adamlarıyla hukukçulardır. Onun için her devirde ve her millette münevver hukukçular, hukukçuluğa ancak maddi hayatlarını ve maiyetlerini temin için bir vasıta nazarile bakmayıp, bu mesleki yüksek ve kudsî [kutsal] bir içtimaî vazife telâkki etmişlerdir. Hukuka ancak bu yüksek noktadan bakan hukukçular beşeriyet tarihinde şanlı bir isim bırakmışlardır. [...] Hukuk, ancak içtimaî hayat kaideleri değil, aynı zamanda, içtimaî adalet kaideleridir de. İstikbalde, bir gün, tahakkuku mümkün olan azamî içtimaî adalet hukukça temin olunacaktır. İçtimaî adaletin tahakkukuna en ziyade hizmet eden zümrelerden biri, hukuk âlimleri, hukukçular zümresi olacaktır. Çünkü içtimaî adalet, ancak hukukun inkişafı neticesi olarak düşünülebilir, ancak hukukla temin edilebilir.⁴⁴

Çok paradoksal olsa da S. M. Arsal, hukuk eğitiminin amacını (daha açık söylersek, bu amacın hangi türde hukukçu yetiştirmek olduğunu) ve onun gerçekleştirilmesinde söz konusu disiplinin önemini günümüzdeki temsilcilerinden farklı olarak düzgün bir şekilde belirtebilmişlerdir. Tüm çağdaş hukuka giriş niteliğindeki ders kitaplarında, çok az sayıdaki istisnalar dışında, genel hukuk teorisine dair veyahut bu bilim ve eğitim disiplinlerinin ilişkisine dair bir vurgu bile yapılmamakta, keza böyle bir bilim dalının varlığından dahi söz edilmemektedir.⁴⁵ Söz konusu ilişkiyi Türkiye’de gerekince anlayan ve zamanın şartları çerçevesinde gerçekleştirmeye gayret gösteren ilk kişi Arsal olmuştur.

IV. Arsal'ın *Hukukun Umumî Esasları*'nın Mukayeseli Değerlendirilmesi

Burada Arsal'ın *Hukukun Umumî Esasları* eserinin esas metni itibarıyla “klasik bir hukuk başlangıcı kitabında”n ayrılmıyor⁴⁶ gibi bir eleştirel değerlendirmeye de temas etmek yerinde olacaktır. Bu eser, böyle bir değerlendirmeyi kesinlikle hak etmiyor. Birincisi, bu eser sadece bir ders kitabı değil, Türk hukuk literatüründe genel hukuk teorisi alanında ilk bilimsel çalışma, özgün bir monografik araştırma kitabıdır. İkincisi, o dönemde Türkiye’de hangi “klasik bir hukuk başlangıcı kitabı” söz konusu olabilirdi ki! Gerçekten de, Türkçe yazılmış muadil hiçbir çalışma bulunmuyordu. Cumhuriyetten önceki dönemde medhal/mukaddime-i ilm-i hukuk kitapları, gayet basit bir içerikteydiler. Sadri Maksudi’nin kitabını onlarla kıyaslamak tam anlamıyla hakkaniyetsiz bir yaklaşım olur. Cumhuriyetten sonra ise Türkçe hukuk literatüründe tek bir hukuk başlangıcı kitabı vardır. O da **Richard Honig**’ın Almancadan çeviri olan ders kitabıydı. Honig’in *Hukuk Başlangıcı ve*

⁴³ibid 15.

⁴⁴ibid 4-5.

⁴⁵Çok nadir durumlarda çağdaş ders kitaplarında söz konusu dersin genel hukuk teorisi bilim dalını temsil ettiğinden bahsedilmektedir. Bkz Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (16. Baskı, Ekin 2019), 30; Yasemin Işıktaç, *Hukuk Başlangıcı* (5. Baskı, Filiz Kitabevi 2021) 5, 7; Turhan Esener, *Hukuk Başlangıcı. Genel Hukuk Bilgisi* (4. Baskı, Alkım Yayınevi 2001) 18.

⁴⁶Kemal Gözler, *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu* (US-A Yayıncılık 1998) 4.

Tarihi Dersine Ait Hülâsa başlıklı 102 sayfalık metinden oluşan ilk baskısı 1934'te⁴⁷, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi* başlıklı hacimce biraz daha büyük ikinci baskısı ise 1935'te yayımlanmıştır. Arsal'ın kitabıyla Honig'in kitabı arasında farkları görebilmek için onları yüzeysel karşılaştırmak bile yeterlidir. Honig'in kitabının 1935'te yayınlanan ikinci baskısının konularına bakalım: "Derse Giriş" başlıklı birinci bölümde kültür unsuru olarak hukuk, hukuk nizamı ve hukuk ilmi (11 sayfa)⁴⁸, "Hukukun Taksimi" başlıklı ikinci bölümde hukukî umumîye ve amme hukuku (39 sayfa)⁴⁹, "Hukukun Tekamülü" başlıklı üçüncü bölümde hukuk müesseselerinin tekamülü ve hukuk tekâmülünün zahire çıkış şekilleri (Roma hukuku, hukuk ilmi ve modern hukuk – 73 sayfa)⁵⁰, "Hukukun Esas Mefhumları" başlıklı dördüncü bölümünde hak sahipleri ve bunların münasebetleri, sübjektif haklar ve vecibeler, hukukî neticeleri olan filler (74 sayfa)⁵¹, "Hukuk İlminin Metodu" başlıklı beşinci, son bölümünde ise hukukun uygulanması ve tefsiri konuları ele alınmaktadır (31 sayfa)⁵². Görüldüğü gibi 234 sayfalık metnin 112 sayfası dogmatik hukuk alanlarının özetine ve hukuk tarihi meselelerine aittir. Sadri Maksudi'nin 216 sayfalık kitabı ise "Ceza" ve "Beşerî İradenin Hürriyeti" başlıklı X ve XI. fasıllar (toplam 32 sayfa)⁵³ dışında tümüyle genel hukuk teorisi konularını ele almaktadır; burada hukukun münferit dallarının kısa özetine 4 sayfa⁵⁴ yer ayrılmıştır. Genel hukuk teorisi konularını kapsama ve bu konuları işleme yani içerik bakımından da Arsal'ın kitabı Honig'in kitabını geride bırakmaktadır.

Sadri Maksudi'nin eseri, mantıki sistematik yapısı itibarıyla o dönemde alan üzere dünya çapında klasik sayılabilecek eserlerden, mesela, **Adolf Merkel**'in *Hukuk Ansiklopedisi*⁵⁵ ve **Frederick Pollock**'un (1845-1937) *Common Law Öğrencileri için Hukuk Biliminin İlk Kitabı*⁵⁶ başlıklı yapıtlarının birinci kısımları ile mukayese edilebilir. Her iki kitabın sadece ilk kısımları genel hukuk teorisi konularını içerir. Merkel'in kitabının "Genel Hukuk Teorisi" başlıklı ilk (genel) kısmı, hukuk, onun ayırıcı özellikleri, kısımları, oluşumu; hukuk münasebetleri, onların ayırıcı özellikleri, nevileri, ortaya çıkması; hukuk bilimi ve hukukun uygulanması gibi konuları (172 sayfa)⁵⁷, Pollock'un kitabının ise "Bazı Genel Hukuk Kavramları" başlıklı birinci kısmı, hukukun doğası ve anlamı, hukuka göre adalet, hukukun konusu, hukukun ayrımı, kişiler, eşyalar, olaylar ve eylemler, kişilerin eşyalarla ilişkisi: sahiplik ve mülkiyet; kişilerin kişilere talepleri: yükümlülüklerin mülkiyetle ilişkisi gibi konuları (225 sayfa)⁵⁸ içermektedir. Merkel'in kitabının ikinci, özel kısmı tümüyle hususi (dogmatik) hukuk bilim dallarına (devlet hukuku, özel hukuk, suç hukuku, muhakeme hukuku, kilise hukuku, uluslararası hukuk – 193 sayfa)⁵⁹, Pollock'un kitabının ikinci kısmı ise tümüyle İngiliz hukukuna [onun kaynakları, bağımsızlığı, örf ve âdet hukuku, hukuk raporları, case law, statü hukuku (statutory law) – 137 sayfa]⁶⁰ hasredilmiştir. Hukukun münferit dallarına ilişkin materyal **Josef Kohler**'in *Hukuk Bilimine Giriş* başlıklı 312 sayfalık

⁴⁷Richard Honig, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi Dersine Ait Hülâsa*, Çeviren Yavuz (1. Baskı, 1934); Idem, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi*, Çeviren M. Yavuz (2. Baskı, Burhanettin Basımevi 1935). Sonraki atıflar 2. baskıyadır.

⁴⁸Honig, 1935 (n 47) 7-17.

⁴⁹ibid 18-56.

⁵⁰ibid 57-129.

⁵¹ibid 130-203.

⁵²ibid 204-34.

⁵³Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 185-216.

⁵⁴ibid 122-125.

⁵⁵Merkel, *Juristische Encyclopädie* (n 22).

⁵⁶Frederick Pollock, *A First Book of Jurisprudence for Students of the Common Law* (London: Macmillan and Co., 1896; fourth ed., 1918). Sonraki atıflar 4. baskıyadır.

⁵⁷Merkel, *Juristische Encyclopädie* (n 22) 5-176.

⁵⁸Pollock, 1918 (n 56) 3-227.

⁵⁹Merkel, *Juristische Encyclopädie* (n 22) 179-371.

⁶⁰Pollock, 1918 (n 56) 231-367.

kitabının⁶¹, hukukun esas kavramlarından bahseden birkaç sayfalık giriş kısmı dışında tümünü, **Gustav Radbruch**'un aynı başlıklı kitabının⁶² ise iki bölümü (genel olarak hukuka dair ilk ve hukuk bilimine dair son bölümleri) dışında esas kısmını oluşturmaktadır.

Disiplinin yapısı ve içerdiği konular bakımından yukarıda anılan kitaplarla Sadri Maksudi'nin *Hukukun Umumî Esasları*'nın karşılaştırılması, genel hukuk teorisine özgü konuları kapsamaması bakımından diğerlerinden hiç de geride kalmadığını, keza o dönemin hukuka giriş nitelikli kitaplarının çoğunluğu için karakteristik olan bazı olumsuz özelliklerden [dogmatik hukuk bilim dallarının kapsamlı özetini içermek, umumî (genel) kısım ve hususî (özel) kısım ayrımı⁶³] imtina ettiğini ortaya koymaktadır.

V. Arsal'ın *Hukukun Umumî Esasları*'nın Alanın Sonraki Gelişimine Etkisi

Gerçek şu ki, Sadri Maksudi'nin *Hukukun Umumî Esasları* eseri Türkiye'de, bu sahada ilk sistematik ve birçok cihetten başarılı bir teşebbüs ve örnek olarak alanın gelişimine büyük katkı sağlamakla kendinden sonraki araştırmalara büyük etkide bulunmuş ve hem kuramsal-metodolojik sorunlara yaklaşım açısından hem de konuların sistematigi ve işleyiş tarzı açısından onlara yön vermiştir.

Örneğin, 1933-1952 yıllarında İstanbul Hukuk Fakültesinde (10 yıl) ve Ankara Hukuk Fakültesinde (9 yıl) Ticaret Hukuku, Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi dersleri veren alman bilim insanı **Ernest Hirsch** (1902-1985) *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi* isimli kitabında⁶⁴ bahsedilen bilim dalının kuramsal-metodolojik sorunlarına “Genel Hukuk Bilgisi” başlıklı ayrı bir paragraf ayırmış ve burada disiplinin amacı, konusu ve bilimsel niteliği sorunlarını ele almıştır.⁶⁵ Hirsch, disipline ilişkin “Hukukun Umumî Esasları”nın yanı sıra “Genel Hukuk Bilgisi”⁶⁶ ismini kullansa da onun kuramsal-metodolojik sorunlarını ele alırken Arsal'ın eserine sık sık atıfta bulunarak onu izleyen bir yaklaşım ortaya koymuştur⁶⁷.

Diğer bir örnek. Bir dönem (1962-1963) Adalet Bakanı görevini de yapmış, hukuk felsefesi alanında yaptığı çalışmalarıyla⁶⁸ tanınan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi profesörlerinden **Abdülhak Kemal Yörük** (1897-1974), 1949 yılında yayımlanan *Hukukun Umumî Prensipleri* başlıklı ders kitabında⁶⁹ alana ilişkin biraz da olsa farklı isim kullansa da disiplinin konusunu anlama ve içeriğinin belirlenmesi bakımından Arsal'a çok yakın bir yol takip etmiştir. Yörük de disiplinin konusunu belirtirken hukukta genel (umumî) olana vurgu yapmaktadır. Hukuk disiplinlerini kastederek yazar, şunları söyler:

[b]u geniş saha içinde kaybolmamak, muhtelif branşların birbirleriyle olan ilgisini anlamak için hukuku umumî bir görüşle tetkik etmek, bu sahadaki muhtelif dalların çıktıkları gövdeyi, bu gövdeden dalların nasıl ayrıldıklarını, nasıl bağdaştıklarını araştırmak ve kavramak lazımdır.⁷⁰

⁶¹ Josef Kohler, *Einführung in die Rechtswissenschaft* (Deichert 1908).

⁶² Gustav Radbruch, *Einführung in die Rechtswissenschaft* (Quelle und Meyer 1910).

⁶³ Bkz örn Merkel, *Juristische Encyclopädie* (n 22); Richard Schmidt, *Einführung in die Rechtswissenschaft. Grundzüge des Deutschen Rechts mit den Anfangsbegriffen der Rechtslehre und den Anfangsgründen der Rechtsphilosophie*, 2. Aufl. (F. Meiner 1923).

⁶⁴ Ernest Hirsch, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri* (Güney Matbaacılık 1949).

⁶⁵ Ernest Hirsch, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri* (3. Basım, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü 2001), 18-22.

⁶⁶ ibid 19. O dönemde “Genel Hukuk Bilgisi” ismini kullanan diğer bir bilim adamı Hilmi Özarpat olmuştur. Bkz Hilmi Özarpat, *Genel Hukuk Bilgisi* (A. Sait Basımevi 1948).

⁶⁷ Hirsch (n 65) 19-21.

⁶⁸ Abdülhak Kemal Yörük, ‘Sofistler ve Hukuk Görüşleri’ (1948) 14(3-4) İÜHF 850-70; Idem, ‘Hukuk Felsefesinde Eflâton Doktrini’ (1949) 15(1) İÜHF 318-37; Idem, ‘Farabi’nin Cemiyet ve Hukuk Felsefesi’ iç. Hilmi Ziya Ülken (ed) *Farabi Tetkikleri-I* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1950), 81-107; Idem, ‘Ahlâkla Hukukun Münasebeti [1]’ (1942) 33(7) Adliye Ceridesi 915-26; Idem, *Hukuk Felsefesi Dersleri* (İsmail Akgün Matbaası 1952).

⁶⁹ Abdülhak Kemal Yörük, *Hukukun Umumî Prensipleri* (İsmail Akgün Matbaası 1949). Kitap hakkında keza bkz. Orhan Münir Çağıl, ‘Eser Tahlil ve Tenkitleri: Yörük, Abdülhak Kemal, Hukukun Umumî Prensipleri, İstanbul, 1949’ (1950) 16(1-2) İÜHF 495-505.

Bunun için de bu dalların meydana geldikleri ve birleştikleri noktada, merkezde durmak gerekir, zira her zaman ve her muhitte değişmez bir surette mevcut olan asıl fikir bu merkez noktasında bulunmaktadır ve o, “daimilik ve umumîlik gibi iki büyük karakterle belirmektedir.”⁷¹ Dünyada çeşitli ülkelerin farklı hukuk düzenlerinin varlığı ile

beraber, birbirlerinden çok farklı görünmelerine rağmen bu hukukların hepsinde aynı olan bir öz vardır ki, bu öz, ... asli, ... ve umumî olan hukuk fikridir. İnsanlık tarihinin hangi safhasına bakılırsa bakılsın, herhangi bir zamanın herhangi bir muhiti tetkik edilirse edilsin bu asli mefhumun şümulü ve kuvveti derhal göze çarpar.⁷²

Gerek Yörük'ün *Hukukun Umumî Prensipleri* kitabında gerek Sadri Maksudi'nin *Hukukun Umumî Esasları*'ndan sonra yayımlanan hukuka giriş niteliğindeki diğer kitaplarda ele alınan konulara bakıldığında Arsal'ın kitabındakine benzer bir sistematğin kabul edildiği görülür. Sadece bir farkla: Bu kitaplarda münferit hukuk dallarının özetine daha çok yer ayrılmıştır.⁷³

Sonuç Değerlendirmesi

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlara dayanarak Sadri Maksudi Arsal'ın genel hukuk teorisinin teorik-metodolojik sorunlarına ilişkin görüşleri genel olarak şu şekilde değerlendirilebilir: Genel hukuk teorisi bilim dalının konusu, metodu, amacı ve yakın bilim alanları (hukuk felsefesi ve sosyoloji) ile ilişkisi, hukuk eğitiminde önemi gibi kuramsal-metodolojik meseleler üzerine düşünürün genel olarak zamanın ruhuyla uyumlu olan görüşleri, aynı zamanda, birçok kilit parametre üzere ilerici karakter taşımakla çağdaş görüşlere çok yakın konumdadır. Bazı hallerde Batılı formüllerin tekrarlanması gözlemlense de genel hukuk teorisinin kimi temel bilimsel problemlerinin özgün çözümleri de sunulmuştur.

Bu noktada Sadri Maksudi'nin *Hukukun Umumî Esasları* başlıklı eserinin doğasına ve niteliğine de temas etmek, bu yönde bazı açıklama ve değerlendirmelerde bulunmak yerinde olur. Öyle de çok olmayan önceki teşebbüsler sadece hukuka giriş niteliğinde ders notları biçiminde ortaya konulmuşlarsa, Arsal, Türk hukuk literatüründe ilk kez alanı bilimsel bir biçimde işlemeye gayret göstermiş ve özgünlüğü şüphe doğurmayan bir çalışma ortaya koymuştur. Bu çalışmadan sonra bu sahada Türkiye'de yayımlanan hiçbir kitapta alanın kuramsal-metodolojik sorunlarına bu tarzda ayrıntılı bir yaklaşım gözlemlenmemektedir. Alan için uygun ve gerekli metodolojik yaklaşımı, konuları kendine özgü işleyiş tarzı, ele aldığı kavram, kurum ve ilkelerin sadece Türk hukuk sistemini değil, dünyadaki çeşitli hukuk sistemlerini de kapsamı, alana ilişkin Türkçe literatürdeki bugünkü emsallerinde nadiren rastlanan bazı konuları (örneğin, hukuk münasebetleri) içermesi, bazı konuları çağdaş kitaplara nazaran daha kapsamlı incelemesi (örneğin, hukukun sistematği konusu – kitapta “Hukukun Tasnifi” adlı VI fasıl – hukukun amme hukuku ve hususi hukuka ayrılması ile kısıtlanmamakla başka tasnifleri de içermektedir⁷⁴), bu alanda yazılmış çeşitli dillerdeki güncel literatürü ve yabancı kaynakları, her bir konuya ilişkin bilimsel tartışmaları göz önünde tutması kitabın not edilmesi gereken önemli özelliklerindendir. Bu yapıtıyla S. M. Arsal, hukuka giriş niteliğindeki dersin genel hukuk

⁷⁰Yörük, *Hukukun Umumî Prensipleri* (n 69) 2.

⁷¹ibid 2.

⁷²ibid 3.

⁷³Bkz. örn Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Bilimine Başlangıç*, İlaveli 5. Baskı (Son Havadis Matbaası 1955) 99-212; Mukbil Özyörük, *Hukuka Giriş* (Ege Matbaası 1959) 55-125.

⁷⁴Arsal, *Hukukun Umumî Esasları* (n 5) 126-127.

teorisiyle ilişkisini Türkiye'de gerekince anlayan ve zamanın şartları çerçevesinde gerçekleştirmeye gayret gösteren ilk kişi olmuştur.

Disiplinin mantıki sistematik yapısı ve içerdği konular bakımından o dönemde alan üzere dünya çapında klasik sayılabilecek eserlerle (mesela, Adolf Merkel'in *Hukuk Ansiklopedisi*, Frederick Pollock'un *Common Law Öğrencileri için Hukuk Biliminin İlk Kitabı*, Josef Kohler'in ve Gustav Radbruch'un *Hukuk Bilimine Giriş* başlıklı kitapları ile) Sadri Maksudi'nin *Hukukun Umumî Esasları*'nın mukayesesı, genel hukuk teorisine özgü konuları kapsamı bakımından sonuncunun birincilerden hiç de geride kalmadığını, keza o dönemin hukuka giriş nitelikli kitaplarının çoğunluğu için karakteristik olan bazı olumsuz özelliklerden [mesela, dogmatik hukuk bilim dallarının kapsamlı özetini içermek, umumî (genel) kısım ve hususi (özel) kısım ayrımı] imtina ettiğini ortaya koymaktadır.

Bugün kavradığımız anlamda genel hukuk teorisi Arsal'ın *Hukukun Umumî Esasları*'nda Türkiye'de ilk sistematik biçimini almaya başlamıştı. O nedenle, bu eserin müellifi Türkiye'de genel hukuk teorisinin sadece temsilcisi değil, ilk ve önemli bilimsel araştırmacısı adını hak etmiştir. Sadri Maksudi'nin eseri Türkiye'de, bu sahada birçok cihetten başarılı bir teşebbüs ve örnek olarak alanın gelişimine büyük katkı sağlamakla kendinden sonraki araştırmalara büyük etkide bulunmuş ve hem kuramsal-metodolojik sorunlara yaklaşım açısından hem de konuların sistematığı ve işleyiş tarzı açısından onlara yön vermiştir.

Son olarak belirtmelidir ki, Sadri Maksudi Arsal'ın kitabındaki bazı görüşlerin eskimiş olmasına rağmen bu eser, Türkiye'de genel hukuk teorisi çalışmalarına bir başlangıç oluşturmakla gerek bilimsel içeriği, sistematığı ve kuramsal-metodolojik sorunlara yaklaşım açısından gerekse bazı konuların işleyiş tarzı açısından önemini günümüzde de kaybetmemiştir, dolayısıyla da gelecek araştırmalar için bu açılarından yararlanılabilecek bir örnek olabilir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Mehman A. Damirli (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Yakın Doğu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Lefkoşa, KKTC
	0000-0001-8205-2346 mehman.damirli@neu.edu.tr

Bibliyografya | Bibliography

- Ansay SŞ, *Hukuk Bilimine Başlangıç* (İlaveli 5. Baskı, Son Havadis Matbaası 1955).
- Arsal SM, 'Farabî'nin Hukuk Felsefesi' (1945) 10(3-4) İÜHFM 620-34.
- Arsal SM, 'Hukuk İlmî ve Sosyoloji' (1943) 1(1) AÜHFM 20-34 ve (2007) 17 HFSA 60-72.
- Arsal SM, 'İngiliz Amme Hukukunun İnkişafı Safhaları' (1940) 6(1) İÜHFM 3-22.
- Arsal SM, 'Teokratik Devlet ve Lâik Devlet' (1939) I *Tanzimat* 138-55.
- Arsal SM, *Hukuk Felsefesi Tarihi (Ahlâk, Hukuk ve Devletin Mahiyet, Menşe ve Gayelerine Dair Mühim Felsefî Doktrin ve İlmî Nazariyelerin Hulâsa ve Tahlili)* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını 1945)
- Arsal SM, *Hukuk Tarihi Dersleri* (Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı 1941).

- Arsal SM, *Hukuk Tarihi Dersleri*, 2. Sene (Kader Matbaası 1926-1927).
- Arsal SM, *Hukukun Umumî Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi)*, 1. Cilt (Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, Recep Ulusoğlu Basımevi 1937).
- Arsal SM, *Orta Asya Türk Devletleri* (Başvekâlet Basımevi 1934).
- Arsal SM, *Türk Tarihi ve Hukuk* (İsmail Akgün Matbaası 1947).
- Arsal SM, *Umumî Hukuk Tarihi* (2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları 1944), (3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları 1948).
- Austin J, *Lectures on Jurisprudence, or the Philosophy of Positive Law*, Robert Campbell (ed), in two vols (John Murray 1885).
- Birinci A, 'Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi'nin Hayat Hikayesi ve Eserleri' (2017) 75 İÜHFM (Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı) 75-122.
- Çağıl OM, 'Eser Tahlil ve Tenkitleri: Yörük, Abdülhak Kemal, Hukukun Umumî Prensipleri, İstanbul, 1949' İÜHFM 16(1-2) (1950): 495-505.
- Esener T, *Hukuk Başlangıcı. Genel Hukuk Bilgisi* (4. Baskı, Alkım Yayınevi 2001).
- Gedikli F, 'Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal' (2012) 70(1) İÜHFM 399-412.
- Gözler K, *Hukuka Giriş* (16. Baskı, Ekin 2019).
- Gözler K, *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu* (US-A Yayıncılık 1998).
- Gürler S, 'Dilde, Fikirde, İşte Sadri Maksudi: Hukukun Umumî Esasları ve Hukuk Felsefesi Tarihi Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme' (2017) 75 İÜHFM (Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı) 239-272.
- Hırş E, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri* (3. Basım, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü 2001).
- Hırş E, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri* (Güney Matbaacılık 1949).
- Honig R, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi Dersine Ait Hülâsa, Çeviren Yavuz* (1. Baskı, 1934).
- Honig R, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi*, Çeviren M. Yavuz (2. Baskı, Burhanettin Basımevi 1935).
- Işıқтаç Y, *Hukuk Başlangıcı* (5. Baskı, Filiz Kitabevi 2021).
- Kohler J, *Einführung in die Rechtswissenschaft* (Deichert 1908).
- Merkel A, 'Elemente der allgemeinen Rechtlehre' in *von Holzendorffs Encyclopadie der Rechtswissenschaft*, 5 Aufl. (1889) 1-44.
- Merkel A, 'Über das Verhältnis der Rechtsphilosophie zur 'positiven' Rechtswissenschaft und zum allgemeinen Teil derselben' (1874) *Zeitschrift für das Privat- und Öffentliche Recht der Gegenwart* Bd. I: 1-10; Bd. XIV: 402-421.
- Merkel A, *Juristische Encyclopädie* (Guttentag 1885).
- Özarpaz H, *Genel Hukuk Bilgisi* (A. Sait Basımevi 1948).
- Özyörük M, *Hukuka Giriş* (Ege Matbaası 1959).
- Pollock P, *A First Book of Jurisprudence for Students of the Common Law* (Macmillian and Co. 1896; fourth ed. 1918).
- Radbruch G, *Einführung in die Rechtswissenschaft* (Quelle und Meyer 1910).
- Schmidt R, *Einführung in die Rechtswissenschaft. Grundzüge des Deutschen Rechts mit den Anfangsbegriffen der Rechtslehre und den Anfangsgründen der Rechtsphilosophie*, 2. Aufl. (F. Meiner 1923).
- Yörük AK, 'Ahlâkla Hukukun Münasebeti [1]' (1942) 33(7) Adliye Ceridesi 915-926.
- Yörük AK, 'Farabi'nin Cemiyet ve Hukuk Felsefesi', in Hilmi Ziya Ülken (ed) *Farabi Tetkikleri-I* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1950) 81-107.
- Yörük AK, 'Hukuk Felsefesinde Eflâton Doktrini' (1949) 15(1) İÜHFM 318-337.
- Yörük AK, 'Sofistler ve Hukuk Görüşleri' (1948) 14(3-4) İÜHFM 850-870.
- Yörük AK, *Hukuk Felsefesi Dersleri* (İsmail Akgün Matbaası 1952).
- Yörük AK, *Hukukun Umumî Prensipleri* (İsmail Akgün Matbaası 1949).